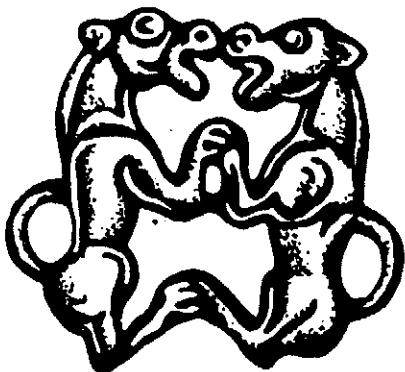

БУШАНСЬКИЙ СКЕЛЬНИЙ РЕЛЬЄФ

В. В. Березяк

Стаття присвячена дослідженню славнозвісного Бушанського рельєфу, навколо якого серед науковців точаться дискусії щодо часу його створення, змісту композиції тощо.

У селі Буша Ямпільського району Вінницької області існує скельний рельєф, відкритий професором В. Б. Антоновичем у 1883 році¹. Саме з цього часу він стає відомим широкому колу науковців. У своїх працях звертались до нього В. Антонович, К. Мельник, Є. Сіцинський, В. Гульдман, О. Спіцин, М. Врангель, М. Голубець, Д. Антонович, Д. Щербаківський, М. Макаренко, Д. Айналов, О. Ромм, Б. Рібаков, М. Алпатов, Р. Забашта та інші вчені². Поблизу пам'ятки проводили археологічні дослідження археологи В. Даниленко (1961 р.)³, О. Формозов (1966 р.)⁴, І. Винокур та мистецтвознавець Р. Забашта⁵ (1985, 1987 р.). Рельєф не знаходить одностайної думки у колах фахівців щодо часу виникнення, змісту композицій, мистецьких традицій, що вплинули на його формування. Так, Б. Рібаков, Г. Вагнер датують його I—III ст., І. Винокур та Р. Забашта — II—V ст., М. Кондаков, К. Мельник, а також В. Даниленко — IX—X ст., Г. Врангель — XI—XII ст., О. Спіцин вважав рельєф середньовічним. Д. Щербаківський — таким, який не суперечить християнській добі, О. Формозов — не раніше першої чверті XVI ст. Отже, як бачимо, пам'ятка унікальна. Датування її знаходиться у межах I—XVI ст. На рельєфі (рис. 1) зображене безлисте дерево, на одній з гілок якого сидить півень. Під деревом людина навколішках з молебно складеними руками. За нею, на підвищенні, стоїть величний олень. В центрі композиції, зверху, між рогами оленя і гілкам дерева — прямокутна рамка, в якій ще наприкінці XIX століття простежувався напівстертий напис, що пояснював сюжет пам'ятки. Однією з складових даної роботи була зроблена автором реконструкція напису по фотографії В. Антоновича. Тому детальніше зупинимось на тому, як описували напис і рамку, що його оточувала, дослідники. К. Мельник, яка перебувала у Буші разом з В. Антоновичем вказує: «надпись, повидимому, болѣе древняя, окружена вырѣзанною въ томъ-же камнѣ рамкою, но такъ сильно выветрилась, что едва-ли можетъ быть прочтена...»⁶ На превеликий жаль, дослідники не сфотографували деталі напису, не зробили стерео-негатив з нього, не замалювали його деталі. Д. Щербаківський наголошує: «Греба сказати, що на бушському рельєфі є також напис. Проф. В. Антонович не каже слов'янськими чи латинськими літерами він написаний, але вважає його неодноточасним з рельєфом на тій підставі, що напис зроблено не рельєфними літерами, а врізними. Це ще не доказ. Площа цього напису має такі ж сліди вивітрювання, як і весь рельєф... Займає напис не яке-небудь випадкове, а цілком відповідне і почесне місце. Так що нема рації лічити його неодноточасним з самим рельєфом»⁷. В. Даниленко зробив рекон-

© В. В. БЕРЕЗЯК, 1994

Рис. 1. Наскальний рельєф з села Буша Ямпільського району Вінницької області (відбиток з фотографії В. Б. Антоновича, 1883 р.).

струкцію напису: «Азм есмь Миробог жрец Ольгов»⁸. О. Формозов підкреслює: «В 1883 г. надпись в рамке сохранилась не настолько, чтобы ее можно было прочесть, но все же настолько, что определить число строк нетрудно даже по фотографии — их четыре. Теперь внутри рамки линии строк уже не заметны, чувствуется лишь несколько мелких западин»⁹. І. Винокур та Р. Забашта щодо змісту напису, наслідували В. Даниленка. Думка В. Антоновича, що рамка з написом пізніша ніж інші елементи рельєфу, аргументовано заперечується О. Формозовим, який вказує: «Если согласиться с В. Б. Антоновичем и предположить более молодой возраст рамки с надписью, пришлось бы допустить, что в середине рельефа был оставлен нестесанный большой участок скалы, который позднее использовали для надписи. Это мало вероятно. Примыкающие к рамке, но не срезанные ею ветвь дерева и рога оленя на барельефе также свидетельствуют об одновременности всех его частей»¹⁰. Думка І. Винокура та Р. Забашти, що напис міг з'явитися пізніше, ніж сама рамка, здається малоймовірною. По-перше, внутрішня частина рамки зі слідами напису розташована на одному фоновому рівні з іншими елементами рельєфної композиції. По-друге, лінії-канавки, сліди вивірювання піщаника вкривають не тільки поверхню рамки і напис, але й знаходять своє продовження і за межами рамки. По-третє, характер і ступінь вивірювання піщаника однаковий всередині рамки і за її межами. Автор проводив реконструкцію напису, користуючись фотографією В. Б. Антоновича, яка була збільшена у 3,5 рази, відносно першоджерела¹¹. Упускаючи технічний бік питання (методику реконструкції зазначимо, що напис польською мовою читається (по рядках): «В містечку; Антополі; 1524 року; 3 червня зосталась; Єдна Бася».

Так, як цифра 3 зміщена між 4 і 5 рядками, можна вважати, що вона займає окремий, шостий рядок (рис. 2). Знаючи текст напису, можна припустити, що рельєф певним чином пов'язаний з історією села Буші і містечка Антополя, яке йому передувало в першій чверті XVI ст. Ця забута сторінка історії знаходить своє відображення в народних переказах.

Звернемо увагу на етимологічні легенди, народні перекази, в яких пояснюється походження назви поселення (ойконіму) Буші. мешканці села у наш час переказують, що на Буші колись було місто Краснополь, яке знищили татари. Гора, з боку якої надійшла орда, і на якій був татарський стан назива-

Рис. 2. Рамка зі слідами напису, елемент композиції рельєфу до і після реконструкції напису (збільшення з фотографії 1883 р.).

вається бушанцями — «Татарська». Згадується ця назва Л. Марчинським і в 1822 р.¹² Поселення, що виникло пізніше, почало називатись «Буша — бо ж залишилась одна душа». Згадуючи цей вислів, мешканці села не пояснюють його — такою непрозорою, незрозумілою, загадковою здається їм зараз назва села. Очевидно, чули цей вислів і в 1873 році, хоч зміст розуміли інакше: «По преданню, на той написи и возле нея, на мѣстѣ нынѣ существующего с. Буши, нѣкогда стояло многолюдное и богатое мѣстечко, называющееся Гилополець или Антополець. Нынѣшнее с. Буша произошло отъ этого мѣстечка и названо такъ отъ малороссійскаго слова «бушовать» потому, что здѣсь кто-то когда-то бушевалъ, — вырѣзалъ всё населѣніе мѣстечка»¹³.

Як бачимо, перекази свідчать, що виникнення назви села Буші певним чином пов'язано з подіями знищення поселення, яке йому передувало. Звертає увагу також те, що більш ніж через 115 років назва поселення в народних переказах трансформувалась. Не можна обминути і думку В. Даниленка, який, як свідчить директор Бушанської школи О. М. Пірняк, у приватній розмові висловлював припущення, що назва села походить від прізвища власників — Бушинських. Безперечно, взаємозв'язок тут є, але він зворотній, як нам здається, — прізвище утворене від назви поселення. На доказ цього твердження процитуємо історика Г. Наймана: «Ревизия винницкого замка 1545 г. называетъ землянь Ивана Кошку и вдову Сасинову, владеющихъ совмѣстно имѣніями Стрижовскою, Святковцами и Яневцами или Яновомъ. Главнымъ ихъ имѣніемъ была Стрижовка, гдѣ они и проживали, а потому, по обычаю того времени, они часто называются просто: Сасинова Стрижевская, Ивашко Стрижевский, без упоминания родового имени Кошка или Кошчичь. Со временемъ родовое имя совершенно исчезло и далѣе мы будѣмъ встречать только одну помѣстную фамилию Стрижевскихъ... Многие роды застають акты того времени только съ одной помѣстной фамиліей, какъ Петничанскіе изъ с. Петничань, Ободенскіе изъ с. Ободнаго, Микулинскіе изъ с. Микулина...»¹⁴ Отже, прізвище Бушинські утворене від назви поселення Буші. Що ж до назви села, то вона утворена від жіночого імені Басі (Барбари) — Буші, жінки, яка врятувалась під час знищення 3 червня 1524 року містечка Антополя. З історії відомо, що в цьому році було кілька спустошливих нападів

татар та турків на землі польсько-литовської України¹⁵. Конкретна дата, безперечно, вказує на трагічний час знищення поселення, на місці якого, з часом, виникло нове поселення Бассія-Буша. (В деяких історичних джерелах назва Буші згадується як Бассія). В історії зустрічаємо ім'я Буша. Так відомо, що син литовського князя Гедиміна — Любарт був одружений на дочці волинського князя Льва II Юрьевича — Буші (1340 р.)¹⁶. Цю інформацію П. Брянцев черпає у Т. Нарбута¹⁷ і вказує: «Такого женскаго имени въ православной церкви нѣтъ, а дочь Льва Юрьевича, как известно, была православная, по всей вероятности, имя Буша есть сокращенное имя «Лукерія». Лукерія у простого русского народа называется Луша, а иногда и Буша». Пояснення П. Брянцева здаються малопереконливими, хоч ім'я дійсно записане в скороченій, неофіційній, пестливій формі. Що ж означає це жіноче ім'я (антропонім) — Буша? Це ім'я зустрічається в Болгарії. Воно утворене як зменшено-пестлива форма імені Евлампія: (Євламбія — Ламбуша — Буша — Бушка)¹⁸. Ім'я Буша може бути утворене і від імені Любов: (Люба — Любава — Любуша — Буша — Бушка — Любуса — Любася — Буса — Бася). З цим іменем перегукується і ім'я Лібуша, яке знаходимо в чеських народних казках (Лібуша — Буша — Бушка). Ім'я Буша може бути похідним і від імені Барбара, поширеного в Польщі: (Барбара — Бася — Буса — Бусенька — Бушенька — Буша — Бушка). Зауважимо, що доктор А. Марианський з Ярмолець, пишучи матеріал про історію села Буші до географічного словника, називає бушанців — барбаринцями¹⁹. Історик В. Лубенський, пишучи про події 1654 р., називає поселення Бушу — Бассія²⁰. Таким чином, Буша є скорочена, неофіційна, пестлива форма жіночого імені. Наведені приклади свідчать, що це ім'я було значно поширене на слов'янському мовному ґрунті.

Через село Бушу протікає одноіменна невелика річка, яка впадає тут у річку Мурафу, ліву притоку Дністра. Зупинимось на дослідженні назви річки (гідроніму) — Буші.

У документах XVI—XX ст. назва річки згадується як Буша. Цю назву ми бачимо і на картах Г. Л. Боплана (40-ві рр. XVII ст.) та пізніших картографічних матеріалах. Андрій Целаріус також підтверджує омонімічність гідроніму і контактного ойконіму: «Буша — велике військове місто, яке широко розляглося і на дві частини рікою, яка впадає у Мурафу і так само називається (Буша.—В. Б.) ділиться»²¹. Очевидно, у XVI ст. поселення називалось і Бассія і Буша. Це і позначилось на гідронімі, який в документах значиться як Башия, Баша (1570 р.), Буша²². На початку XX ст. омонімічність назви річки і поселення зникає, шляхом зміни назви річки (Бушанка, Бушинка, Бушка). Дослідник гідронімії О. Трубаčov помістив назву річки Буша в «зворотній словник гідронімії», у групу назв річок з закінченням -уша²³. Про річку Бушу вчений нічого не згадує, хоч вказує, що топоніми на -уша переважно утворені від власних імен слов'янського походження і наводить цілий ряд назв річок: Віруша, Златуша, Любуша, Малуша, Ленуша...

Безперечно, до цього ряду належить і назва річки Буша. Священик І. О. Шипович, пишучи матеріал про історію села Борівки, що поруч с. Буші, наголошує: «Село Боровка расположено въ Ямпольскомъ уѣздѣ Подольской губернии при небольшой рѣчкѣ Днѣстровского бассейна, которая называется то Бушой — по названію села, въ которомъ впадаетъ въ рѣку Мурахву, то Пелиновкой — по селу въ которомъ она береть свое начало, то Каламановкой у Станислава Крижановского»²⁴. Зробимо пояснення, що річка Буша має невеликі притоки Каламанівку і Пелинівку. Так села Борівка, Моська, Пелинівка, що лежать на березі

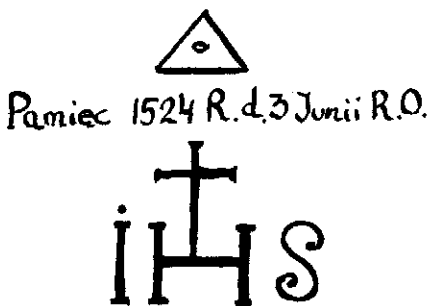

Рис. 3. Символічні знаки і напис Ромуальда Овсяного, вибиті поруч з рельєфом у 1824 році.

річки Буші, згадуються в історичних джерелах на річці Пелинівці²⁵. Отже, зауваження І. О. Шиповича про те, що назва річки походить від назви поселення, цілком слушне. Таким чином, можна стверджувати, що гідронім Буша пізнішого походження і виник у XVI ст. Розглянувши ойконім, антропонім і гідронім — Буша, повернемося до Бушанського рельєфу.

Рельєфна композиція вибита на стіні скельної розщелини, яка, очевидно, мала певне відношення до порятунку жінки у трагічний час знищення містечка. Знаючи текст напису, можна зрозуміти і зміст композиції пам'ятки. Зліва зображено «Дерево Життя». Воно змальовано схематично, без листя. Підкреслимо, що митцю вдалось звернути увагу дослідників пізніших часів на цю характерну особливість. Бушанське дерево відображає зворотню сторону буття — смерть. Адже на його мертвій, сухій гілці сидить півень, який уособлює собою душі загинувших мешканців містечка. Мистецтвознавець Р. Забашта вказує: «Цей птах здавна уособлює собою сонце, вогонь, ранкову зорю. Зображення півня часто пов'язували з ритуалом жертвоприношення. Константин Багрянородний свідчить, що стародавні слов'яни під час поховального обряду спалювали півня, що символізувало переселення душі померлого у потойбічний світ»²⁶. Звернемо увагу, що символічний птах звернений не в бік сходу оленя — «сонця», отже, він не є проголошувачем світила, уособленням ранкової зорі, вогню. Півень звернутий у протилежний бік, тобто, очевидно, в бік заходу світила і має вказувати на суворий, жертвний зміст лівої частини композиції рельєфу. Отже, півень символізує душі загинувших. У центрі рельєфу зображено жінку Бушу, яка стоїть навколішках і молиться за душі загинувших антопольців. Позаду жіночої постаті стоїть величний олень, який символізує схід сонця, зародження нового дня, а отже, і продовження життя на землі. Жінка уособлює собою продовження людського роду, невмирущість і нездоланність життя. Це і є головною ідейною канвою твору, про що свідчить зображення Буші у центрі композиції.

У 1883 році К. Мельник загалом досить точно, як на нашу думку, трактує сюжет пам'ятки: «Может быть это молитва или жертвоприношение за души умерших, покровителемъ которыхъ, какъ извѣстно, считалось восходящее солнце»²⁷.

Центральне, почесне місце в композиції займає напис, який оточує рамка. Вона є проявом наслідування античних традицій, на що наголошував Д. Айналов.

О. Формозов свідчить: «В 45 км выше Буши на том же берегу Днестра расположен известный Лядовский пещерный монастырь XI—XIX в. Один из камней-монолитов при входе в монастырь испещрен десятками русских и польских надписей, оставленных посетителями монастыря. Среди надписей — датированные 1777, 1786, 1819, 1834, 1841, 1849 и т. д. Большинство надписей обрамлено иногда фигурным рельефом, иногда точно так же, как и в Буше. В пещерах у с. Нагоряны около Лядавы имеются надписи в рамках уже XX столетия. Этот факт заставляет усомниться в глубокой древности барельефа из Буши»²⁸.

Частина науковців відносять Бушанський рельєф до пам'яток культури «поганських» часів. Вони вбачають складність композиції, її незрозумілість в тім, що поряд з зображенням людини присутні зображення дерева, птаха, тварини.

Враховано, що XVI ст. — це час, коли поряд з християнською вірою побутує вірування язичницьке, поряд з офіційним християнським мистецтвом побутує мистецтво народне, підвалини якого закладались в часи дохристиянські. Ось що пише про світогляд людей XIII—XVI ст. М. Нікольський: «Даже попове и книжницы» веруют в Перуна и Хорса, «подкладывают им требы и куры им режут», — жалуется поучение неизвестного автора XIII в., а в XIV в. какой-то монах, устами летописи, называет людей, «не обинуясь, дажьбожьими внуками». Эта старая вера живет еще и в XVI в.»²⁹ Ритуал спалювання півня під час поховального обряду, про який писав К. Багрянородний (X ст.), безперечно, сягає більш глибинних часів. Але зауважимо, що цей ритуал (хоч й у зміненій формі) продовжує існувати і в наш час. Так, зараз в с. Буші, навколишніх селах під час поховального обряду на кладови-

ще несуть півня чи курку, яких віддають найстаршому з товаришів небіжчика. Останні, прийшовши додому, птаха ріжуть, очевидно, як і давні слов'яни, щоб душа покійного переселилась у потойбічний світ. Весь цей ритуал виконується за звичаєм і ніхто особливої уваги йому не надає.

До речі, в цій частині Поділля, на кладовищах можна побачити хрести, у вигляді дерева з обрубаним гіллям, які символічно перегукуються з безлистим Бушанським деревом на рельєфі. Таким чином, у XVI ст. сюжет рельєфу був, безперечно, зрозумілим для подолян.

Зазначимо, що О.Формозов вказує: «Сюжет рельєфа вполне может быть понят и из христианской символики. И олень, и петух входят в число христианских символов»³⁰.

Коротко зупинимось на проблемах історико-культурної інтерпретації пам'ятки. Після трагічних подій 3 червня 1524 року, в пам'ять знищеного містечка Антополя, загиблих антопольців, хтось з нових поселенців і вибив пам'ятний рельєф на стіні скельної розщелини, яка стала рятівним місцем для жінки. Логічним буде вважати, що жінка виступила замовником (донатором) пам'ятного рельєфу, тим самим вона хотіла не тільки скласти подяку в місці свого врятування духу-спасителю, але й відправити вічний, скорботний молебень за душі загиблих антопольців. Пізніше, очевидно в кінці XVI ст. в скельній розщелині оселився один з мешканців нового поселення — Буші — священнослужитель церкви. Він не залишився невідомим, так як двічі записав своє прізвище з ініціалами на стінах скельного помешкання. Один напис міститься при вході в келію, де він мешкав, другий — в самій келії, над нішою-лежанкою. Написи зроблені шрифтом антиквою. Два перші слова записано скорочено, про що свідчать крапки, що поставлені після них. Початкові літери написані великим шрифтом:

KAІ. H. PEYUNIAN

Напис читається, як нам здається, — Каетан Пеуніан, син Христа, тобто — священнослужитель (перше слово — ім'я, третє, останнє слово — прізвище, отже, літера Н вказує на батьківство). Але чому тільки одна літера?

Стає зрозумілим, Н — Христос. Кожний церковнослужитель називає себе сином господнім, сином Христа. Чи має якесь відношення до створення рельєфу К. Пеуніан? Напис у рамці більш давній. Палеографія напису, що читався у рамці і згадуваних ініціалів — відмінна. Отже, церковнослужитель ніякого відношення до створення рельєфу не має. Хоч до впорядкування скельної розщелини, створення побутових приміщень, ніш, перекриття розщелини «дахом» він має, очевидно, безпосереднє відношення. Експедицією 1987 р., над скельною розщелиною виявлено фундаменти будівлі XVI—XVII ст., орієнтованої відносно сторін світу. І. Винокур вважає, що це фундаменти церкви. Можна зробити сміливе припущення, що це була церква святої Барбари — Басі — Буші, бо її виникнення над розщелиною, безперечно, пов'язане з існуючим рельєфом і його «легендою». У 1654 р. під час відомої облоги Буші польсько-шляхетським військом, поселення було знищене. Під час пожежі згоріла церква, завалилось і перекриття «печери». Сліди пожежі підтверджуються матеріалами експедиції 1987 р.

З цього часу місце не стає пусткою. У 1824 р. шляхтич Ромуальд Овсяний знайшов розщелину, про що свідчить напис, вибитий ним: «Ця печера знайдена Ромуальдом Остоя Овсяним у 1824 році». Шляхтич дослідив її, розчистив приміщення, знову перекрив її дахом, тим самим, вона знову отримала вигляд природної печери, який мала і до 1654 р. Печера дійсно була знайдена у 1824 р., а не тільки очищена від наміву ґрунту, як зрозумів слово «odkryta» О. Формозов, а за ним І. Винокур та Р. Забашта. Підтвердження цьому знаходимо у Л. Марчинського, який після перебування у Буші, у книзі, надрукованій 1822 р. згадує, що печера, відома з джерел XVII ст. і знаходилась десь у середині поселення, невідомо до цього часу, де знаходиться³¹. Вивчаючи рельєф, Овсяному вдалось прочитати напис у рамці, тим самим, — зрозуміти зміст композиції пам'ятки. Поряд з рельєфом він вибив символічні знаки з написом: «В пам'ять 1524 Р.(оку) д(ня) 3 червня Р.(омульда) О.(всяний) (рис. 3). Народні перекази 1873 р. свідчать, що мешканці села чули від

Р. Овсяного розповідь про знищення містечка Антополя, хоч і не знали, що з цими подіями пов'язаний певним чином пам'ятний рельєф. Через кілька років шляхтич трагічно загинув, і з цього часу скельна розщелина знову стає пустою, хоч мешканці села і пам'ятали про неї.

У 1883 р. бушанці вказали на місце існування печери В. Антоновичу і К. Мельник, таким чином і був відкритий рельєф. Ще один аргумент того, що рельєф пов'язаний з історією села наводить О. Формозов: «Трудно поверить, что древний языческий памятник уцелел на территории христианского городища и даже не был поврежден. Более вероятно, что этот рельеф прямо связан с историей города»³².

Поселення Буша вперше в документах згадується у 1589 р., а як місто — у 1606 р. З початку XVII ст. починається швидка забудова поселення. У 1654 р. в Буші нараховувалось 7 церков, отже місто було в той час і значним релігійним центром цієї частини Наддністрянщини. Тому твердження О. Формозова видаються переконливими.

Чи можна вказати пам'ятки — аналоги рельєфу із Буші? Безперечно, це рельєф Святого Онуфрія із с. Кашперівці Заліщицького району Тернопільської області, на що наголошує Д. Щербаківський (рис. 4, 1)³³. Вчений

Рис. 4. Паралелі Бушанського рельєфу:

1 — скельний рельєф Святого Онуфрія з села Кашперівці Заліщицького району Тернопільської області; 2 — болгарська мініатюра XIV ст.

підкреслює, що постать із Буші, як і Онуфрій, стоїть навколішках, руки складені молебно, сама постать без одягу, принаймні ноги бушанської постаті голі, як і у Святого Онуфрія. Біля зображення Онуфрія міститься прямокутна ніша — «рамка», яка зовні окантована іншою, врізною. Цей стиль окантування рамок присутній і на рельєфі із Буші. О. Формозов підкреслює: «Три фігури барельєфа — дерево, человек и олень расположены на двух специально высеченных в скале площадках, типа кронштейнов»³⁴. На такому саме майданчику стоїть і людина з Кашперівського рельєфу.

Д. Щербаківський вказує: «Такі уклінні постаті з молебно складеними руками здибаються на зовсім пізніх — ХІХ віку — кам'яних хрестах — це донатори-ктитори цих хрестів; здибаються вони і на деревляних фігурах в Польщі, наприклад на деревляній фігурі і в селі Харбиці Серадзського повіту»³⁵.

Близька за сюжетом до Бушанського рельєфу і болгарська мініатюра ХІV ст., про яку згадує О. Формозов (рис. 4,2)³⁶. Кашперівський та бушанський рельєфи свідчать про те, що в Подністров'ї у ХV—ХVІ ст. була традиція вибивати на скелях пам'ятні рельєфи про ті чи інші події людського життя.

Таким чином, наше дослідження підтверджує загалом висновки, які зробив О. Формозов у 1966 р.:

- пам'ятка створена не раніше першої чверті ХVІ ст;
- сюжет рельєфу може бути зрозумілим, виходячи з християнської символіки;
- мотиви створення рельєфу пов'язані з історією села ХVІ ст.

Примітки

¹ Антонович В. Б. Дневники розкопок курганів по різних місцевостях України 1874—1886 рр. // ЦНБ НАН України, відділ рукописів, шифр І — 7892, арк. 63—65.

² Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI АС.— Одесса, 1886.— Т. I.— Табл. XII.— С. 86—102; К. М. (ельник). Путевые очерки. Подольская карта Подольской Губернии // Труды XI АС.— М., 1901.— Т. I.— С. 277, 278; Гульдман В. К. Памятники старины в Подолі.— Каменець-Подільський, 1901.— С. 51—53; Спицын А. А. Археологические разведки.— СПб., 1908.— С. 84; Врангель Н. История скульптуры // Грабарь И. История русского искусства.— М., 1910—1915.— Т. 5.— С. 13; Голубець М. Українське мистецтво.— Львів; Київ, 1918.— С. 15; Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва.— Прага, 1923.— С. 17, 18; Щербаківський Д. Українське мистецтво.— Київ-Прага, 1926.— Вип. 2.— С. XXVIII—XXXI; Макаренко О. М. Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів.— К., 1930.— С. 95; Айналов А. В. Искусство Киевского периода // История русской литературы.— М.; Л., 1941.— Т. I.— С. 27; Ромм А. Г. Русские монументальные рельефы.— М., 1953.— С. 6, 7, 9; Рыбаков Б. А. Искусство древних славян // История русского искусства.— М., 1953.— Т. I.— С. 51, 66; Алпатов М. В. Всеобщая история искусств.— М., 1958.— Т. 3.— С. 17; Забашта Р. В. Пютези і факти про рельєф із села Буші // Жовтень.— 1983.— № 7.— С. 135, 136; Забашта Р. В. Рельєф з Буші — видатна пам'ятка давньослов'янської культури // Народна творчість та етнографія.— 1983.— № 6.— С. 57—60.

³ Документація про дослідження в Буші зберігається в робочому архіві дослідника в м. Києві у сім'ї Даниленків.

⁴ Формозов А. А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье // СА.— 1968.— № 2.— С. 103—110.

⁵ Винокур И. С., Забашта Р. В. Отчет об исследованиях в с.Буша Ямпольского р-на Винницкой области // НА ІА НАН України, шифр 1985-41, 1987-171; Винокур И. С. Исследования на месте Бушанского рельефа // АО.— 1987.— С. 316, 317; Винокур І. С., Забашта Р. В. Розкопки в Буші // Пам'ятки України.— 1986.— № 4.— С. 21, 22.

⁶ К. М. (ельник). Указ. соч.— С. 677.

⁷ Щербаківський Д. М. Вказ. праця.— С. ХХІХ.

⁸ Забашта Р. В. Рельєф з Буші...— С. 57.

⁹ Формозов А. А. Указ. соч.— С. 106.

¹⁰ Там же.— С. 105.

¹¹ Антонович В. Б. О скальных пещерах...— Табл. XII.

¹² Marczynski W. Statystyczne, Topograficzne i Historyczne opisanie gub. Podolskiej.— Wilno, 1822.— Т. 2.—С. 297—299.

- ¹³ *Свѣдѣнія 1873 года о городищахъ и курганахъ (Подольская губернія) // ЗРАО.— 1896.— Т. VIII.— Вып. 1, 2.— С. 266.*
- ¹⁴ *Наймать Ц. Г. Старая Брацлавщина и ее люди // Киевская старина 1889.— Т. XXV.— С. 535, 536.*
- ¹⁵ *Гонца Г. В. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV — первой трети XVI века.— Кишинев, 1984.— С. 77—79; Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанівської Туреччини на Україну в кінці XV — першій половині XVI ст. // Феодалізм на Україні.— К., 1990.— С. 126, 127.*
- ¹⁶ *Брянцев П. Д. История Литовского государства.— Вильно, 1889.— С. 116, 117.*
- ¹⁷ *Narbutt T. Dzieje starozytne narodu Litewskiego.— Wilno, 1837—1841.— Т. 4. (Див. генеалогічну табл.).*
- ¹⁸ *Ильчев С. Речник на личните и фамилии имена убулгарите.— София, 1969.— С. 95, 96, 297.*
- ¹⁹ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.— Warszawa, 1880.— Т. 1.— С. 481.*
- ²⁰ *Lubenski W. Historia Polska.— Wilno, 1763.— S. 91.*
- ²¹ *Cellarii A. Regni Polonie.— Amstelodami, 1659.— S. 366, 367.*
- ²² *Словник гідронімів України.— К., 1979.— С. 80.*
- ²³ *Трубочов О. Н. Название рек Правобережной Украины.— М., 1968.— С. 32, 175, 176.*
- ²⁴ *Шипович І. Е. Історическія свѣдѣнія о с. Боровкѣ, Ямпольскаго уѣзда.— Б/М, 1895.— С. 1, 2.*
- ²⁵ *ЦНБ НАН України, відділ рукописів, шифр 1-8247, картка № 44, № 151; АЮЗР.— Т. 3.— Ч. 3.— С. 74, 75.*
- ²⁶ *Забашта Р. В. Рельеф з Буші...— С. 58.*
- ²⁷ *К. М(ельник). Указ. соч.— С. 679.*
- ²⁸ *Формозов А. А. Указ. соч.— С. 107.*
- ²⁹ *Никольский Н. М. История русской церкви.— М., 1983.— С. 40.*
- ³⁰ *Формозов А. А. Указ. соч.— С. 110.*
- ³¹ *Marczynski W. Op. cit.— S. 298.*
- ³² *Формозов А. А. Указ. соч.— С. 109.*
- ³³ *Щербаківський Д. Вказ. праця.— С. 29.— Табл. 62.*
- ³⁴ *Формозов А. А. Указ. соч.— С. 105.*
- ³⁵ *Щербаківський Д. Вказ. праця.— С. XXIX, 36; Щепкина М. В. Болгарская миниатюра XIV века.— М., 1963.— Табл. IX, текст псалтыря к миниатюре на с. 64, 65.*

В. В. Березяк

БУШАНСКИЙ СКАЛЬНЫЙ РЕЛЬЕФ

В публикации поднимается вопрос о принадлежности Бушанского скального рельефа к памятникам монументального искусства XVI в. Памятный рельеф, по мнению автора, был создан в память об уничтоженном татарами белгородской орды местечка Антополя, которое предшествовало более позднему поселению — Буше, 3 июня 1524 года. До настоящего времени существование такого местечка, в первой четверти XVI в., не находит подтверждения в исторических документах.

V. V. Berezyak

THE BUSHANIAN ROCK RELIEF

The problem on attribution of the Bushanian rock relief to relics of the monumental art of the 16th cent. is discussed. In the author's opinion, the memorial relief was made to commemorate settlement Antopol which preceded the later settlement Busha and was blotted out by tatars of the Belgorod horde in June 3, 1524. Till the present no arguments are found in historical documents in favor of existence of such settlement in the first quarter of the 16th cent.